

УДК 343.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.57>

ДО ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ПРАВОПОРУШЕННЯ, ВЧИНЕНІ З МОТИВУ НЕНАВИСТІ

Панькевич В.М.,

доцент кафедри права

Вінницького торговельно-економічного інституту ДТЕУ,

кандидат юридичних наук, доцент,

<https://orcid.org/0000-0003-0298-0033>v.pankevych@vtei.edu.ua**Сухоребра Т.І.,**

завідувач кафедри права

Вінницького торговельно-економічного інституту ДТЕУ,

кандидат юридичних наук, доцент,

<https://orcid.org/0000-0002-2918-4574>t.sukhorebra@vtei.edu.ua

Панькевич В.М., Сухоребра Т.І. До питання кримінальної відповідальності за правопорушення, вчинені з мотиву ненависті.

У статті автором проводиться аналіз норм кримінального законодавства України у сфері кримінально-правової протидії порушенню конституційного принципу рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп людей.

Визначено, що з метою ефективної охорони суспільних відносин у сфері забезпечення повної та безперешкодної реалізації принципу рівноправності, а також толерантних стосунків представників різних соціальних груп, національне законодавство містить систему кримінально-правових норм у цій сфері. Проте, наявні аналітичні та статистичні дані свідчать про тенденцію щорічного збільшення кількості як зареєстрованих, так і латентних кримінальних правопорушень, вчинених з мотиву ненависті до представників окремих соціальних груп, при цьому, кількість кримінальних проваджень, що направляються до суду та розглянуті по суті складає незначну кількість, що обумовлено, в тому числі, недосконалістю норм кримінального законодавства.

Зауважено, що світовим співтовариством напрацьовано велику кількість нормативно-правових актів у сфері забезпечення рівноправності та толерантності. До національного механізму охорони рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп входить система кримінально-правових норм, що розташовані у Загальній та Особливій частинах Кримінального кодексу України.

Відзначено, що відповідно до змісту системи кримінально-правових норм, які забезпечують охорону рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп, опису в тексті

нормативно-правового акту законодавець використовує різні терміни. Зокрема, «на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності», «розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті», «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості», що, через їх синонімічний зміст, не зовсім відповідає вимогам, які пред'являються до законодавчої мови та техніки щодо правової визначеності.

Зроблено висновок про те, що загальноживаним терміном, що використовується, до речі, не тільки правовими інституціями Європейського союзу, а й Сполучених Штатів Америки, є вчинення злочину з мотиву ненависті до різних соціальних груп. Тому з метою гармонізації вітчизняного законодавства із правовим полем Європейського Союзу, підвищення ефективності правозастосування, слід терміни: «ворожнеча», «нетерпимість», «розбрат» у відповідних статтях чинного КК України змінити на термін «ненависть».

Ключові слова: кримінальне правопорушення, кримінальна відповідальність, ненависть, нетерпимість, порушення рівноправності.

Pankevich V.M., Sukhorebra T.I. On the issue of criminal liability for crimes committed out of hatred.

In this article the author is conducts the analysis of norms of the criminal legislation of Ukraine in the field of criminal legal counteraction to the violation of the constitutional principle of equality and tolerant attitude towards different social groups of people.

It was determined that in order to effectively protect social relations in the sphere of ensuring full and unhindered implementation of the principle of equality, as well as tolerant relations of representatives of various social groups, the national

legislation contains a system of criminal law norms in this sphere. However, the available analytical and statistical data indicate an annual increase in the number of both registered and latent criminal offenses committed out of hatred for representatives of certain social groups, at the same time, the number of criminal proceedings sent to the court and considered on the merits is insignificant, which is due, among other things, to the imperfection of the norms of criminal legislation.

It is noted that the world community has developed a large number of normative legal acts in the field of ensuring equality and tolerance. The national mechanism for protection of equality and tolerant attitude towards different social groups includes the system of criminal law norms, which are located in the General and Special parts of the Criminal Code of Ukraine.

It was noted that in accordance with the content of the system of criminal legal norms, which ensure the protection of equality and tolerant attitude towards different social groups, the legislator uses different terms for the description in the text of the normative legal act. In particular, «on the basis of racial, national, religious enmity or discord or on the basis of sexual affiliation», «inciting national, regional, racial or religious enmity and hatred», «on the grounds of racial, national or religious intolerance», which, due to their synonymous the content does not quite meet the requirements for legal language and technique regarding legal certainty.

It was concluded that a common term used, by the way, not only by the legal institutions of the European Union, but also of the United States of America, is the commission of a crime motivated by hatred of various social groups. Therefore, with the aim of harmonizing domestic legislation with the legal field of the European Union, improving the effectiveness of law enforcement, the terms: «enmity», «intolerance», «discord» in the relevant articles of the current Criminal Code of Ukraine should be changed to the term «hate».

Key words: criminal offense, criminal liability, hatred, intolerance, violation of equality.

«Ненависть є ненависть,
і ніхто не повинен з нею миритися»,
Урсула фон дер Ляєн,
Президент Європейської комісії,
із звернення до Європейського Союзу,
вересень 2020 р.

Постановка проблеми. Відповідно до статей 24 і 35 Конституції України громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом; не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та

соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками; кожен має право на свободу світогляду і віросповідання [1].

З метою ефективної охорони вищезазначених суспільних благ вітчизняне законодавство містить систему кримінально-правових норм у сфері рівноправності та толерантності. Разом з тим, наявні аналітичні та статистичні дані свідчать про тенденцію щорічного збільшення кількості випадків застосування органами досудового розслідування статті 161 КК України, про що свідчить статистика задокументованих кримінальних проваджень у період з 01.01.2015 року по 30.06.2020 року. Зокрема, в цей період в Єдиному реєстрі досудових розслідувань було зареєстровано 616 кримінальних проваджень із ознаками злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості [2, с. 11, 19]. При цьому, кількість кримінальних проваджень, що направляються до суду та розглянуті по суті складає біля 4%, що, за словами представників судових та правоохоронних органів, обумовлено, в першу чергу недосконалістю норм кримінального законодавства [2, с. 97-101].

Ці обставини свідчать про значну актуальність проведення наукових досліджень у сфері кримінально-правової протидії правопорушенням, вчиненим з мотиву ненависті до окремих соціальних груп.

Стан опрацювання Суттєвий внесок у теоретичну розробку проблем кримінальної відповідальності за порушення, вчинені з мотиву ненависті до окремих соціальних груп здійснили такі вчені як П.П. Андрушко, Ю.В. Баулін, О.О. Дудоров, О.Г. Колб, С.Я. Лихова, М.В. Палій, А.В. Савченко, М.І. Хавронюк, О.В. Харитонова та інші. Однак, динамічний стан правозастосування відповідних кримінально-правових норм та окремі пов'язані з цим проблеми обумовлюють необхідність проведення подальших наукових розвідок в цій сфері.

Вищезгадані обставини зумовлюють проведення цього дослідження у формі наукової статті, **метою** якої є здійснення кримінально-правової характеристики окремих аспектів системи норм у сфері протидії кримінальним правопорушенням, що вчиняються з мотиву ненависті, внесення пропозиції по удосконаленню чинної редакції Кримінального кодексу України (далі – КК України).

Виклад основного матеріалу. Загальна декларація прав людини (1948 р.) передбачає, що всі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах, тобто принцип рівноправності є природним і виникає з моменту народження людини, а також, що кожна людина повинна мати всі права і всі свободи, проголошені цією Конвенцією, незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, соціального чи станового походження, майнового або іншого стану [3, с. 18].

Більш широко принцип рівноправності закріплено у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 року. Так, зокрема, що кожна держава – сторона цього Пакту зобов'язується поважати і забезпечувати всім особам, які знаходяться в межах її території та під її юрисдикцією, права, що визнаються в цьому Пакті, без будь-якого розрізнення щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини, а будь-який виступ на користь національної, расової чи релігійної ненависті, що є підбуренням до дискримінації, ворожнечі або насильства, повинен бути заборонений законом [4, с. 17].

На рівні європейського законодавства принцип рівноправності громадян передусім закріплений у ст. 14 Європейської конвенції з прав людини 1950 р., яка проголосила, що «здійснення прав і свобод, викладених у цій Конвенції, гарантується без будь-якої дискримінації за ознаками статі, раси, кольору шкіри, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного або соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження або інших обставин» [5, с. 241].

Також нормативні положення щодо забезпечення рівноправності громадян наявні таких міжнародних нормативно-правових актах як Конвенція про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього від 9 грудня 1948 р., Декларація про раси та расові забобони від 27 листопада 1978 р., Декларація про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань від 25 листопада 1981 р., Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи державам-учасникам з питань боротьби із «розпалювання ненависті» №R (97) 20 від 30 жовтня 1997 р., Рамкова конвенція про захист національних меншин від 1 лютого 1995 р., Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність від 28 січня 2003 р. (криміналізація діянь расистського та ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи), Рішення Ради міністрів Організації з безпеки та співробітництва в Європі (далі – ОБСЄ) від 02 грудня 2003р. № 4/03, Рішення ОБСЄ від 05 грудня 2006 року № 13/06, Рішення ОБСЄ від 1-2 грудня 2009 року № 9/09 тощо.

Варто зазначити, що з метою протидії расизму та іншим формам дискримінації в структурі ОБСЄ створено спеціальний орган – Європейську комісію щодо расизму та нетерпимості, яка уповноважена приймати загальнополітичні рекомендації у вищезазначеній сфері. Протягом часу функціонування цієї комісії були прийняті наступні документи: № 1 (1996) з питань боротьби з расизмом, ксенофобією, антисемітизмом і нетерпимістю, №2 (1997, переглянута в 2017 р.) з питань рівності для боротьби з расизмом і нетерпимістю на на-

ціональному рівні, № 3 (1998) з питань расизму і нетерпимістю щодо ромів /циган; № 4 (1998) з питань національних досліджень щодо досвіду та сприйняття дискримінації та расизму з точки зору потенційних жертв; № 5 (2000) з питань боротьби з нетерпимістю та дискримінацією проти мусульман; № 6 (2000) з питань боротьби з розповсюдженням расистських, ксенофобських і антисемітських матеріалів через Інтернет; № 7 (2002, переглянута у 2017 р.) з питань Національного законодавства щодо боротьби з расизмом і расовою дискримінацією; № 8 (2004) з питань боротьби з расизмом; № 9 (2004) з питань боротьби проти антисемітизму; № 10 (2006) з питань боротьби з расизмом і расовою дискримінацією в шкільній освіті та через неї; № 11 (2007) з питань боротьби з расизмом і расовою дискримінацією в поліцейській діяльності; № 12 (2008) з питань боротьби з расизмом та расовою дискримінацією у сфері спорту; № 13 (2011) з питань боротьби з антициганським настроєм та дискримінацією ромів; № 14 (2012) з питань боротьби з расизмом та расовою дискримінацією у сфері зайнятості; № 15 (2015) з питань боротьби з ненавистю; № 16 (2016) з питань захисту нелегальних мігрантів від дискримінації. Зазначені рекомендації є дороговказом для розбудови правового механізму протидії расизму та іншим формам дискримінації на національному рівні країн-членів ОБСЄ.

До національного механізму охорони рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп входить система кримінально-правових норм, що розташовані у Загальній та Особливій частинах Кримінального кодексу України (далі – КК України). Зокрема, це п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України, в якому обставиною, що обтяжує покарання та обов'язково має бути врахована при призначенні покарання, визнається вчинення кримінального правопорушення на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності.

Також кримінально-правова охорона рівноправності громадян забезпечується ст. 161 КК України (Порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної, регіональної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками), ст. 300 КК України (Ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість та дискримінацію), стаття 442 КК України (Геноцид) та кваліфікуючими ознаками, що містяться у ч. 2 ст. 110 КК України (Посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, поєднані з розпалюванням національної чи релігійної ворожнечі), п. 14, ч. 2 ст. 115 КК України (Умисне вбивство з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості), ч. 2 ст. 121 КК України (Умисне тяжке тілесне ушкодження з мотивів расової, національної

чи релігійної нетерпимості), ч. 2 ст. 122 КК України (Умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості), ч. 2 ст. 126 КК України (Побої і мордування, вчинені з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості), ч. 2 ст. 127 КК України (Катування, вчинене з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості), ч. 2 ст. 129 КК України (Погроза вбивством, вчинена з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості).

Аналіз змісту системи кримінально-правових норм, які забезпечують охорону рівноправності та толерантного ставлення до різних соціальних груп, дозволяє зробити висновок, що для опису в тексті нормативно-правового акту законодавець використовує різні терміни. Зокрема, «на ґрунті расової, національної, релігійної ворожнечі чи розбрату або на ґрунті статевої приналежності», «розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті», «з мотивів расової, національної чи релігійної нетерпимості», що не зовсім відповідає вимогам, які пред'являються до законодавчої мови та техніки щодо правової визначеності. А саме, стосовного того, що понятійний апарат Особливої частини КК повинен мати такі якості: офіційний характер, чіткість, зрозумілість, єдність термінології, стислість [6, с. 45]. Також Європейський суд з прав людини звертає увагу, що закон має бути достатньо доступним, точним та передбачуваним у його застосуванні, щоб уникнути будь-якого свавілля [7].

До речі, автори Проекту Кримінального кодексу України, підготовленого робочою групою з питань розвитку кримінального права у складі Комісії з правової реформи, що діє відповідно до Указу Президента України № 584/2019 від 7 серпня 2019 р., у Розділі 3.3 «Призначення покарання» п. 9 ч. 1 ст. 3.3.3. до обставин, що обтяжують покарання за проступок, віднесли вчинення лише з мотиву статі або ґендеру. Так само у п. 11, ч. 1 ст. 4.1.4., у п. 11, ч. 1 ст. 4.2.5., у п. 11, ч. 1 ст. 4.3.2., п. 4 ст. 10.1.4., п. 9 ст. 10.5.1. (злочини проти життя, здоров'я, ментальної та фізичної безпеки людини, проти порядку підлеглих та військової честі, проти порядку здійснення повноважень військовими службовими особами) зазначеного проекту до ознак складу злочину, що підвищують тяжкість злочину на один ступінь включили вчинення з мотиву статі або ґендеру, що повністю виключає дію кримінального закону у випадку вчинення злочину з мотиву ненависті до інших соціальних груп, захист яких передбачений чинним кримінальним законодавством. Разом з тим, у п. 10 ч. 1 ст. 4.5.3. Розділу 4.5. Злочини та проступки проти сексуальної свободи та сексуальної недоторканості людини в якості ознаками складу злочину, що підвищує на один ступінь тяжкість злочину, передбаченого цим Розділом, пропонують встановити таку ознаку як вчинення

умисного злочину з мотиву расової, національної чи релігійної ворожнечі, що яскраво демонструє їх непослідовну позицію у питанні вживання однакових термінів. При цьому, мотив расової, національної чи релігійної ворожнечі відсутній у нормах, що мають зміст, схожий з чинними ч. 2 ст. 110 та ст. 300 КК України.

Ця ж проблема має місце у Розділі 4.11. Злочини та проступки проти рівноправності людей та політичних прав громадян автори проекту пропонують передбачити відповідальність за наступні злочини: стаття 4.11.4. «Розпалювання ворожнечі чи ненависті» (розпалювання чи пропаганда національної, расової або релігійної ворожнечі чи ненависті або ворожнечі чи ненависті за ознакою регіональної належності, приниження національної честі чи гідності, образа почуттів людини у зв'язку з її приналежністю до певної раси чи її релігійними переконаннями); стаття 4.11.5. «Дискримінація» (пряме чи опосередковане за будь-якою ознакою, зокрема ознакою раси, кольору шкіри, мови, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, сексуальної орієнтації, ґендерної ідентичності, інвалідності, стану здоров'я, етнічного або соціального походження, майнового стану, регіональної належності чи місця проживання: 1) обмеження рівного права на доступ до державної служби чи служби в органах місцевого самоврядування, 2) порушення рівності прав жінки і чоловіка, 3) обмеження іншого конституційного права людини чи громадянина або 4) встановлення для людини прямих чи непрямих привілеїв [8].

Варто зауважити, що в попередніх наших наукових роботах з метою удосконалення законодавчої термінології у вигляді вживання однакових термінів у чинному КК України було запропоновано у п. 3 ч. 1 ст. 67 КК України термін «на ґрунті» замінити на термін «з мотивів» [8, с. 15].

Разом з тим, слід визначитися із вживанням таких термінів як «ворожнеча», «ненависть», «нетерпимість» та «розбрат». Поняття «ворожнеча» у словнику української мови визначається як відносини й дії між ким-небудь, пройняті ненавистю, недоброзичливістю [9, с. 740]. Під терміном «ненависть» в українській мові розуміють почуття великої неприхильності, ворожості до кого-небудь, чого-небудь; вороже ставлення до кого-небудь [10, с. 341], а під поняттям «нетерпимість» слід розуміти небажання, невміння терпимо ставитися до кого-, чого-небудь; нетерпиме ставлення [10, с. 343]. Термін «розбрат» слід розуміти як ворожнечу, розлад між ким-небудь; розходження в чому-небудь між кимсь, відсутність взаєморозуміння; незгоду; збентеження, розгубленість, паніку де-небудь; недружні, неприємні стосунки між ким-небудь; чвари [11, с. 754].

Отже, поняття, що вживаються законодавцем у вищезазначених випадках, мають синоніміч-

ний зміст. Проте, як слушно зауважують окремі дослідники, наявні певні відмінності у визначенні мотиву упередженого ставлення, можуть спантеличувати практиків, та впливати на практичне застосування загального визначення злочинів на ґрунті ненависті [12, с. 14]. Крім цього, на підвищення ефективності розслідування злочинів з мотивів нетерпимості може вплинути надання тлумачень у КК України термінів «ненависть» та «нетерпимість» [2, с. 100].

Ми також погоджуємося з точкою зору про те, що норми ст.67 та ст.161 КК України потребують удосконалення для гармонізації національного законодавства з міжнародними актами щодо розслідування злочинів, вчинених з мотивів нетерпимості та усунення розбіжностей при тлумаченні абстрактних понять під час визначення кваліфікації правопорушення [2, с. 13].

Яскравим підтвердженням наявної проблеми у правозастосовчих органів, що виникає під час тлумачення вищезазначених термінів, є обвинувальний вирок за ч. 2 ст. 296 КК України, що після апеляційного оскарження без змін набув законної сили, у справі №333/7688/17. Так, відповідно до цього вироку, 30.09.2017 року, близько о 16 год. 30 хв., обвинувачена спільно з іншою особою та невстановленою в ході досудового розслідування особою, маючи умисел на грубе порушення громадського порядку, з мотивів явної неповаги до суспільства, що супроводжується посяганням на суспільні відносини, задля збереження яких підтримується громадський порядок, з метою зриву масового заходу, прибули на громадський захід «Фестиваль Рівності». Після чого, діючи за попередньою змовою групою осіб, з метою реалізації злочинного умислу, спрямованого на грубе порушення громадського порядку, що виразилось у демонстрації неповаги до загальноприйнятих норм моралі, побачивши потерпілих, які є представниками ЛГБТ-спільноти почали безпідставно провокувати конфлікт, грубо та нецензурно висловлюватись у їх бік, принижуючи їх людську честь та гідність, при цьому одна особа нанесла удари потерпілій в область голови та тулуба [13].

Враховуючи явно помилкову кваліфікацію події, дослідникам вдалося отримати коментар судді, що розглядав справу, який зауважив про те, що справа відображає проблему недосконалого формулювання правової норми і складність виділення відповідних ознак злочину (з мотивів нетерпимості за ознакою сексуальної орієнтації). Суд не розглядав нетерпимість як мотив вчинення злочину. Як наслідок – відсутня кваліфікація за «спеціальними» статтями, які передбачають покарання за вчинення злочину з мотивів нетерпимості [2, с. 43-44].

Таким чином, у руслі уніфікації термінології вітчизняного кримінального законодавства, на нашу думку, слід визначитися з доцільністю та

оптимальністю вживання одного з тих термінів, що наразі використовує законодавець, замінивши ним інші.

Для цього, вважаємо, слід орієнтуватися на терміни, які вживаються у міжнародних нормативно-правових актах, що регулюють сферу забезпечення рівноправності та толерантності. Так, досліджуючи зміст ключових міжнародних актів, необхідно зауважити, що в них також використовуються такі терміни як «ненависть», «нетерпимість», «мова ворожнечі», однак 9 грудня 2021 року на теренах Європейського Союзу відбулася ключова подія у сфері кримінально-правової охорони суспільних відносин у сфері рівноправності та толерантності, що наразі завдає юридичний тренд у країнах-членах ЄС та кандидатах до вступу. Зокрема, відповідно до статті 83(1) Договору про функціонування Європейського Союзу, Європейською комісією було прийнято Повідомлення до Європейського парламенту та Ради Європи, що мало назву: «A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime» [14]. Зазначений документ зобов'язує законодавчі органи країн-членів обов'язкового передбачити кримінальну відповідальність за злочини, вчинені з мотивів ненависті, та встановити справедливе покарання, а також надає опис основних ознак такого злочину.

Отже, загальнозживаним терміном, що використовується, до речі, не тільки правовими інституціями Європейського союзу, а й Сполучених Штатів Америки, є вчинення злочину з мотиву ненависті до різних соціальних груп, тому, з огляду на отримання України статусу кандидата на вступ до ЄС, на нашу думку, слід терміни: «ворожнеча», «нетерпимість», «розбрат» у відповідних статтях чинного КК України змінити на термін «ненависть».

Висновки. Підводячи підсумок, слід зауважити, що вітчизняне кримінальне законодавство містить систему кримінально-правових норм у сфері рівноправності та толерантності, ефективність функціонування якої наразі перебуває на неналежному рівні, зокрема, через окремі недоліки чинного кримінального законодавства. Так, з метою гармонізації вітчизняного законодавства із правовим полем Європейського Союзу, підвищення ефективності правозастосування, слід терміни: «ворожнеча», «нетерпимість», «розбрат» у відповідних статтях чинного КК України змінити на термін «ненависть».

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Основний Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
2. Звіт за результатами дослідження «Практика розслідування в Україні злочинів, вчинених з

- мотивів нетерпимості»: за ред. Р. Мартиновського. Київ, 2021р. 130 с.
3. Загальна декларація прав людини (прийнята і проголошена резолюцією 217А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 року). Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. Упорядник Ю.К. Кучуренко. 2-е вид. К.: Юрінформ, 1992. С. 18–23.
 4. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (прийнятий і відкритий для підписання, ратифікації та приєднання резолюцією 2200 А (XXI) Генеральної Асамблеї ООН від 16 грудня 1966 року; набув чинності, в тому числі й для України, 23 березня 1976 року). Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. 3-є вид., доп. і перероб. К.: Сфера, 2002. С. 13–23.
 5. Європейська конвенція з прав людини (прийнята у Римі, 4.XI.1950 р.). Права людини і професійні стандарти для працівників правоохоронних органів в документах міжнародних організацій. 3-є вид., доп. і перероб. К.: Сфера, 2002. С. 239–249.
 6. Тростюк З. А. Понятійний апарат Особливої частини Кримінального кодексу України. К.: Атіка, 2003. 144 с.
 7. Рішення ЄСПЛ у справі «Насрулоєв проти Росії» (Nasrulloev v. Russia) від 11 листопада 2007 року №656/06. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-82654>
 8. Проект Кримінального кодексу України, підготовлений Рабочою групою з питань розвитку кримінального права станом на 17.07.2022р. URL: <https://newcriminalcode.org.ua/criminal-code>.
 9. Панькевич В. М. Кримінально-правова характеристика порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності або релігійних переконань. Автореф. дис.на здоб. наук. ступ. к.ю.н. КНУВС, К., 2010. 20 с.
 10. Словник української мови у 12 т. К.: Наукова думка, 1970. Т. 1. 799 с.
 11. Словник української мови у 12 т. К.: Наукова думка, 1974. Т. 5. 840 с.
 12. Словник української мови у 12 т. К.: Наукова думка, 1977. Т. 8. 756 с.
 13. Система збору даних про злочини на ґрунті ненависті, мову ворожнечі та дискримінацію в Україні: рекомендації щодо вдосконалення та застосування спільного підходу та ситуаційний аналіз. Проект «Посилення доступу до правосуддя через несудові механізми правового захисту для жертв дискримінації, злочинів на ґрунті ненависті та мови ворожнечі в країнах Східного партнерства». URL: <https://rm.coe.int/final-data-collection-report-ukraine-ua/16809fac71>.
 14. Вирок від 27.07.2018 року у справі № 333/7688/17 (провадження №1-кп/333/174/18). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/75535145>.
 15. Повідомлення до Європейського парламенту та Ради Європи: «A more inclusive and protective Europe: extending the list of EU crimes to hate speech and hate crime». URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021DC0777>.